

*Irena Jaros**

 <https://orcid.org/0000-0001-6397-5890>

O POGRANICZACH SŁOWOTWÓRSTWA I LEKSYKOLOGII – NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH FORM GWAROWYCH

ABOUT THE BORDERLINE BETWEEN WORD FORMATION AND
LEXICOLOGY – BASED ON SELECTED EXAMPLES OF VERNACULAR
FORMS

Keywords: linguistics, dialectology, word formation, lexicology

Słowa kluczowe: językoznawstwo, dialektologia, słowotwórstwo, leksykologia

1. WPROWADZENIE

Słowotwórstwo, zajmujące się opisem morfologicznych środków tworzenia nowych wyrazów, od dawna stanowi przedmiot dyskusji zarówno co do jego zakresu, jak i miejsca w systemie języka [Nagórko, 1997]. Uwagę zwraca przede wszystkim niejednorodna natura zjawisk słowotwórczych, która powoduje, że do produktów szeroko pojmowanej derywacji zalicza się współcześnie zarówno tzw. derywaty właściwe, w których „znaczenie podstawy wchodzi do znaczenia derywatu jako istotny (definicyjny) składnik” [GWJP, s. 370], jak i derywaty asocjacyjne o zakłóconej motywacji semantycznej, które reprezentują „mechanizm nazywania oparty [...] nie na istotnych cechach nazywanego przedmiotu, ale na cechach nieistotnych, przypadkowych, natomiast w momencie nazywania dominujących percepcyjnie” [GWJP, s. 370], a także rezultaty analogii, kontaminacji [Nagórko, 1999] czy adaptacji [Nagórko, 2006]. Objęcie interpretacją słowotwórczą nie tylko tych derywatów,

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Zakład Dialektologii Polskiej i Logopedii, ul. Pomorska 171/173, 91-404 Łódź, e-mail: irena.jaros@uni.lodz.pl.

które są regularne pod względem formalnym i semantycznym, ale również takich, które są osobliwe, trudne do sparafrazowania, powoduje, że niekiedy nawet decyzja o zaliczeniu danej konstrukcji morfologicznej do grupy derywatów wymaga od badacza arbitralnych wyborów. Problem się potęguje, gdy tworzywem badań jest słownictwo funkcjonujące w gwarach ludowych. Współczesne gwary to odmiany terytorialne polszczyzny, które w swoim zasobie leksykalnym mają słownictwo o różnej proveniencji (gwarowe i ogólnopolskie), w dużej mierze powstałe w przeszłości. Są to zarówno derywaty o żywych relacjach motywacyjnych z wyrazami podstawowymi, jak i formacje, które mogą być już zleksykalizowane w gwarze lub otrzymać wtórną motywację [zob. Jaros, 2015a]. W szczególnych wypadkach interpretacja słowotwórcza zmusza do zastosowania narzędzi analitycznych charakterystycznych dla innych poziomów języka, na przykład leksyki, lub mieszczących się w zakresie innych działów językoznawstwa.

Celem artykułu jest przedstawienie kilku przykładów zjawisk, niekiedy dyskusyjnych, występujących w gwarach, sytuujących się na pograniczu słowotwórstwa i leksykologii, przede wszystkim semantyki i etymologii. Przedmiotem zainteresowania są takie zjawiska słowotwórcze, jak homonimia i polisemia oraz synonimia. Refleksja dotyczy także derywatów onomazjologicznych, których powstanie może być wynikiem derywacji lub przesunięcia semantycznego. Przedmiotem zainteresowania są też pogranicza słowotwórstwa i etymologii, ukazane zwłaszcza na przykładach wyrazów obcych.

Materiał egzemplifikujący przedstawiane zjawiska pochodzi z wybranych prac omawiających fakty słowotwórcze z polskiego obszaru etniczno-językowego [zob. Szczepankowska, 1998; Gala-Milczarek, 2009; Jaros, 2009; Kowalska, 2011; Świtała-Cheda, 2012; Marciniak-Firadza, 2013] oraz z prac o charakterze leksykograficznym [SL; Dor]. Są to leksemy funkcjonujące aktualnie lub notowane w przeszłości w polskich gwarach, które stały się przedmiotem analizy leksykalno-słowotwórczej.

Słowotwórstwo jako jeden ze sposobów wzbogacania słownictwa sytuuje się na pograniczu gramatyki i leksyki, co zostało wyrażone w opinii Romana Laskowskiego w *Encyklopedii języka polskiego* [EJP, s.v. *leksykologia*], że „słowotwórstwo można uznać za dział językoznawstwa stanowiący strefę pograniczną między leksykologią i morfologią”, oraz w wypowiedzi Renaty Grzegorzczukowej i Bogdana Szymanka: „Fakty słowotwórstwa znajdują się na pograniczu słownictwa i gramatyki” [Grzegorzczukowa, Szymanek, 1993, s. 460]. Słowotwórstwo bada wszak strukturę derywatów – wyrazów będących produktami działań nominacyjnych, należących do zbioru słownictwa. W wypowiedziach wielu językoznawców już od dawna pojawia się opinia o leksykalistycznym charakterze współczesnego słowotwórstwa [zob. Nagórko, 1997; Kleszczowa, 2000; 2005; Honowska, 2001; Kurdyła, 2003; Pastuchowa, 2007; Jaros, 2015b], który ujawnia się na poziomie analizy słowotwórczej,

preferującej uwzględnianie treści derywatu, jego znaczenia leksykalnego, a więc związku desygnatu z nazwą w procesie odkrywania znaczenia słowotwórczego derywatu [Honowska, 1979, s. 41; Skarżyński, 1999, s. 73].

Słowotwórstwo i leksykologię łączy podobieństwo zjawisk, które stają się przedmiotem opisu na gruncie tych dwóch działów języka. Ograniczę się do zaprezentowania kilku z nich – tych, których obecność w polskich gwarach wynika ze specyfiki słownictwa w nich funkcjonującego, charakteryzującego się heterogenicznością i dość znacznym stopniem archaiczności.

2. SŁOWOTWÓRSTWO I SEMANTYKA

Z leksykologią i semantyką tradycyjnie wiąże się zjawiska homonimii, polisemii i synonimii. Odnoszą się one także do formacji słowotwórczych, których nie da się prawidłowo zinterpretować bez znajomości znaczenia leksykalnego derywatów.

Homonimami słowotwórczymi są wyrazy o tym samym kształcie morfologicznym, ale różnym znaczeniu i pochodzeniu, na przykład:

*buczek*¹ ‘to, co buczy’ [Jaros, 2009, s. 182] oraz ‘mały buk’ [Dor];

grabarz ‘ten, kto grzebie kogoś, mężczyzna trudniący się kopaniem grobów, grzebaniem zmarłych’ i ‘ten, kto grabi; złodziej’ [Marciniak-Firadza, 2013, s. 64];

kośnik ‘ten, kto kosi zboże’ [Świłała-Cheda, 2012, s. 109; Marciniak-Firadza, 2013, s. 87] oraz ‘ten, kto ma kose oczy’ [Szczepankowska, 1998, s. 31–32];

rudawina ‘bagnisty teren o rudawej barwie’ i ‘teren wykarczowany’, od rudać ‘karczować’ [Kowalska, 2011, s. 131].

Do **polisemów** z kolei należy zaliczyć formacje o różnym znaczeniu, determinującym ich przynależność do różnych kategorii słowotwórczych, powstałe od tych samych podstaw, na przykład:

bielidło ‘to, co służy do bielienia, proszek do prania’ [Jaros, 2009, s. 122] i ‘miejsce na łące, gdzie się bieli płótno’ [Kowalska, 2011, s. 94]: bielić;

bijak ‘część cepów, którym bije się młócone zboże’ [Jaros, 2009, s. 99] i ‘człowiek, który lubi się bić z innymi’ [Szczepankowska, 1998, s. 59]: bić, t. cz. ter. bij-;

chodak ‘przyrząd dla dzieci do nauki chodzenia’ [Jaros, 2009, s. 99], ‘to, w czym się chodzi, rodzaj buta’ [Świłała-Cheda, 2012, s. 90] i ‘ten, kto może dużo chodzić’ [Marciniak-Firadza, 2013, s. 28]: chodzić;

¹ Pochodzenie cytowanych przykładów i ich znaczeń, kontekstów parafrastycznych oraz znaczeń podstaw słowotwórczych zaznacza się za pomocą odsyłaczy lub skrótów bibliograficznych.

grabiarka ‘ta, która grabi, kobieta grabiąca resztki zboża na polu’ [Marciniak-Firadza, 2013, s. 64] i ‘to, czym się grabi; maszyna lub ciągnięta przez konia grabie do grabienia ścierniska’ [Jaros, 2009, s. 88]: grabić;

strugaczka ‘ta, która struga, obiera kartofle’ [Marciniak-Firadza, 2013, s. 184] i ‘to, czym się struga; przyrząd służący do strugania ołówków, kredek’ [Jaros, 2009, s. 79]: strugać.

Powstały one w wyniku niezależnej derywacji od tych samych podstaw, ale ich prawidłowa interpretacja słowotwórczo-kategorialna nie jest możliwa bez znajomości ich znaczenia realnego.

Zjawiskiem szeroko występującym w gwarach i odnoszącym się do różnych części mowy jest również **synonimia** słowotwórcza, prowadząca do redundancji leksykalnej – sytuacji polegającej na współlistnieniu w systemie w tym samym czasie derywatów o tym samym znaczeniu, zróżnicowanych chronologicznie, genetycznie, geograficznie lub uzualnie [Skubalanka, Książek-Bryłowa, 1992]. Formacje, nazywane wymiennie w polskim językoznawstwie słowotwórczymi dubletami [Witkowska-Gutkowska, 1999], synonimami [Jadacka, 1986; Szczaus, 2005; Zarębski, 2015], wariantami [Sierociuk, 1991; 2004; 2006; Burska-Ratajczyk, 2001; Jaros, 2002] oraz derywatami paralelnymi [Kleszczowa, 2003], łączą wspólne cechy wyróżniające je spośród innych elementów języka. Należą do nich:

- takie samo znaczenie strukturalne i przynależność do tej samej kategorii słowotwórczo-semantycznej;
- tożsama podstawa słowotwórcza;
- kreacja za pomocą różnych formantów o tej samej funkcji semantycznej.

Bardzo często derywaty uznane za synonimy słowotwórcze są jednocześnie synonimami leksykalnymi, mającymi to samo znaczenie realne, na przykład: *budnik* i *budzik* ‘to, co służy do budzenia, zegar’ [Jaros, 2009, s. 110, 111]; *gwizdek*, *gwizdka*, *gwizdka* ‘to, co służy do gwizdania, rodzaj przyrządu, którym się gwizdże’ [Jaros, 2009, s. 66, 100, 105]; *jąkacz*, *jąkała*, *jąkajło*, *jąkadło*, *jąkak*, *jąkal*, *jąkawa* ‘ten, kto się jąka’ [Marciniak-Firadza, 2013, s. 74]; *młocarz*, *młocacz*, *młoczek*, *młoczek* ‘ten, kto młóci’ [Marciniak-Firadza, 2013, s. 111, 112], ale nie zawsze. W gwarach łączycko-sieradzkich współtematyczne nazwy *cedzidło*, *cedzadłka*, *cedzadłko*, *cedzidlko*, *cedzaka*, *cedzaczka*, *cedzarka*, *cedzak*, *cedzawka* mają wspólne znaczenie słowotwórcze – ‘to, co służy do cedzenia’, więc można nazwać je synonimami słowotwórczymi. Odnoszą się one jednak do trzech różnych desygnatów: ‘szmatki służącej do cedzenia mleka’ (*cedzadłka*, *cedzidlko*, *cedzaka*, *cedzaczka*, *cedzarka*), ‘sitka lub durszlaka, służącego do cedzenia’ (*cedzak*, *cedzidło*, *cedzadłko*) oraz ‘łyżki cedzakowej’ (*cedzawka*), a więc mają różne znaczenia leksykalne [Jaros, 2009, s. 231].

Do zjawisk o charakterze leksykalnym, które zajmują badaczy słowotwórstwa, należą derywaty onomazjologiczne, które można również interpretować jako

rezultaty **przesunięć semantycznych**, typu *rączka* (u pilnika), *nosek* (u buta), *szyjka* (u butelki) [zob. Nagórko, 1999]. Termin *przesunięcie semantyczne* pochodzi z semantyki leksykalnej, gdzie – rozumiane jako przeniesienie nazwy na inny desygnat – jest jednym ze sposobów zmian znaczeniowych wyrazów [Buttler, 1978]. Na gruncie słowotwórstwa derywaty, które zostały utworzone ze względu na podobieństwo nazywanego desygnatu do innego przedmiotu, wyrażonego przez podstawę, zwykle zaliczać się do tzw. symilatywnej kategorii semantyczno-słowotwórczej. Jednak rozstrzygnięcie, czy w ich przypadku mamy do czynienia z derywatem semantycznym czy symilatywnym, nie jest łatwe. O tym, że nie powinno się wszystkich symilatywnych formacji rozpatrywać jedynie jako produktów derywacji semantycznej, pisał Tomasz Kurdyła, który dokonał rozgraniczenia pomiędzy leksykalistyczną interpretacją derywatów, w których „definicji (parafrazie i peryfrazie) istotnym składnikiem jest ‘małość’”, np. „*kowadelko* ‘część ucha wewnętrznego, organ wewnętrzny podobny do (małego) kowadła’ oraz *główka* ‘element szpilki, gwoźdź i pinezki, podobny do (małej) głowy” [Kurdyła, 2003, s. 187], a morfologiczną analizą derywatów typu *rączka*, dla którego parafrazą jest „element narzędzia, za który chwyta się ręką”, a nie „element narzędzia, za który chwyta się małą ręką”, oraz *nosek* (buta), który jest podobny do nosa, a nie do małego nosa [Kurdyła, 2003, s. 188]. Niestety, taki sposób selekcjonowania rezultatów derywacji semantycznej i/lub morfologicznej nie do końca sprawdza się w przypadku słownictwa ludowego. Przykładem niech będą ludowe nazwy środków czynności. W gwarach bardzo często funkcjonują nazwy narzędzi ustalone w wyniku podobieństwa kształtu ich elementów do charakterystycznej cechy desygnacyjnej zwierząt [Jaros, 2016], na przykład: *łapka* ‘przyrząd z trzonkiem służący do zabijania much lub część znacznika wchodząca w ziemię’, *rapka* ‘metalowy drąg rozwidlony na końcu, służący m.in. do wyciągania gwoździ’, *koziolatek* ‘rosochate drewnisko do mącenia płynów’. Trudno orzec, czy w definicjach wskazujących na ich symilatywny charakter powinna się znaleźć cecha ‘małości’, czy nie. Czy *łapka* przypomina kształtem łapę czy (małą) łapkę, *rapka* jest podobna do rapy ‘racy krowy’ czy do (małej) rapki, a *koziolatek* ma rogi jak u kozła, czy jak u koziołka? Wydaje się, że wybór interpretacji semantycznej czy słowotwórczej zawsze będzie miał w tym przypadku charakter arbitralny, uzależniony od parafrazy postrzysanej od informatora oraz od subiektywnej interpretacji badacza.

Przesunięcia semantyczne są nie tylko właściwością semantyki leksykalnej, ale również kategoryjnej [Jaros, 2005]. Przykładem może być wspomniana kategoria nazw środków czynności, w której derywacja semantyczna stała się jednym z mechanizmów nazwotwórczych narzędzi. Zarówno w słownictwie staropolskim², jak

² W staropolszczyźnie dość licznie w funkcji instrumentalnej notowano prymarnie transpozycyjne derywaty odczasownikowe na *-enie*, *-nie*, *-cie*, *-ka*, np. *bronienie* ‘osłona’, *ułapienie* ‘pułapka’, *mazanie* ‘substancja służąca do namaszczenia’, *opasanie* ‘pas’, *podparcie* ‘podpora’, *spięcie* ‘ozdoba

i gwarowym odnajdujemy rezultaty konkretyzacji znaczenia: od nazwy czynności do nazwy środka czynności, na przykład: *odgromnienie*³ (nz. czyn. SW) ‘urządzenie, które chroni dom przed uderzeniem pioruna’; *palenie* (nz. czyn. Słstp, L, SW, Szym) ‘przybory do palenia tytoniu’; *trokowanie* (nz. czyn. SW) ‘rzemień przy uprzęży dla koni, służący do zawiązywania postronków i lejc, gdy się uprzęż zdejmuje’; *nakrycie* (nz. czyn./nz. śr. czyn. L, SłXVI, SW) ‘materiał, służący do nakrycia łóżka, kanapy lub fotela’; *pocierka* (nz. czyn./nz. śr. czyn. SL) ‘narzędzie do tarcia lnu, cierlica’; *podpałka* (nz. czyn. L, s.v. *podpała* SłXVI; nz. czyn./nz. śr. czyn. SW) ‘materiał łatwopalny, ułatwiający rozniecanie ognia’; *upór* (nz. czyn. SW, Dor) ‘podpórka tylnej kłonicy’ oraz *regulacja* ‘część pługa, służąca do regulowania głębokości i szerokości oranej skiby’ zbieżna z nazwą czynności [Jaros, 2009, s. 222, 223]. Ustalenie się prymarnie transpozycyjnych nazw czynności w funkcji nazw środków czynności było procesem o charakterze leksykalnym, który dokonał się poza systemem słowotwórczym. Nadanie nowego znaczenia derywatom doprowadziło do reinterpretacji ich struktury i ustalenia innej słowotwórczej przynależności kategorialnej. Proces o charakterze leksykalnym doprowadził więc do zmian na poziomie słowotwórczym.

3. SŁOWOTWÓRSTWO I ETYMOLOGIA

W strefie pogranicznej między słowotwórstwem a leksykologią znajdują się także derywaty, których analiza wymaga poszukiwań o charakterze etymologicznym. Ponieważ nadrzędnym celem badań słowotwórstwa w gwarach jest przede wszystkim odtworzenie procesu nazwotwórczego, analizie słowotwórczej poddaje się wyrazy podzielne słowotwórczo, wśród których znajdują się derywaty o uświadamianych przez użytkowników gwary związkach z wyrazami motywującymi oraz wyrazy o aktualnie nieczytelnej dla nich strukturze, dla których wyrazy podstawowe można jednak wskazać na podstawie dociekań etymologicznych, opartych na zbiorach leksykograficznych. Zdaniem Jerzego Reichana zastosowanie ściśle synchronicznego podejścia do analizy formacji występujących w gwarach spowodowałoby, że wiele z nich należałoby uznać za niemotywowane [zob. Reichan, 1996, s. 194]. Funkcjonują w nich bowiem leksemy rodzime częściowo lub całkowicie zleksykalizowane,

sprzączka, klamra’, *oganka* ‘wachlarz’ oraz powstałe w wyniku zmiany paradygmatu czasownikowego na rzeczownikowy twory zakończone na -ø. Wszystkie przykłady staropolskie pochodzą z pracy: *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych* pod redakcją Krystyny Kleszczowej [Słstp].

³ Po każdym przykładzie zapisanym grafia ogólnopolską podaję w nawiasie jego wcześniejsze znaczenie kategorialne, opatrzone skrótem bibliograficznym źródła, które to potwierdza, a następnie jego znaczenie realne.

na przykład *radło*, *szydło*, oraz derywaty o zakłóconej motywacji, utworzone od przestarzałych czasowników, takich jak na przykład *czynić* ‘robić, wyrabiać’ [SW] w *czyniak* ‘rosochate drewnienko do mącenia płynów’ i *czyniadłko* ‘kij w maślnicy, którym tłukło się masło’, czyli ‘to, czym się czyni’ [Jaros, 2009, s. 97, 99] lub od czasowników obcego pochodzenia, notowanych przez gwarowe lub historyczne słowniki języka polskiego, na przykład *firlać* ‘o płynach: kłócić, mieszać, mącić’ z niem. *quirlen* [SW] w *firlalek*, *firlejek*, *firlak* ‘to, czym się firla »miesza« płyny; drewniany przyrząd do mącenia płynów’ [Jaros, 2009, s. 100, 108]; *szpikować* ‘przebijać, kłuć’ [SW], z niem. *spicken* ‘szpikować, napychać’ w *szpikulec* ‘metalowa część wiertarki, która obracając się, wierci otwór w drzewie’; *strychować* ‘musnąć, przesuwać po czym, równać, wygładzać’ [SW], z niem. *streichen* ‘głaskać’ w *strychulec* ‘deseczka do wyrównywania poziomu zboża w naczyniu, stanowiącym miarę lub łopatką drewniana (na krzyż karbowana), polana cementem do ostrzenia kosy’ [Jaros, 2009, s. 46]. Współczesna motywacja jest bardzo często relacją wtórnie wytworzoną między dwiema pożyczkami [zob. Kreja, 2002, s. 236–237]. Leksemy *szpikulec*, *strychulec* to genetycznie rzeczowniki zapożyczone z języka niemieckiego: *Spickholz*, *Streichholz*, natomiast czasowniki *szpikować*, *strychować* powstały z niem. *spicken*, *streichen*. Przykłady te pokazują, że w gwarach nader często spotykamy się z derywatami, których proces ustalenia się w języku można odtworzyć tylko dzięki połączeniu dociekań słowotwórczych z etymologicznymi. Na wagę wzajemnych relacji między etymologią a słowotwórstwem zwracali wcześniej uwagę Witold Doroszewski [1962] i Alfred Zaręba, który pisał: „metody analizy słowotwórczej ułatwiają nieraz wykrycie etymologii wyrazu [...] i na odwrót, w niektórych wypadkach dane etymologiczne pozwalają na rozwiązanie budowy wyrazu, co wskazuje na punkty styeczne etymologii i słowotwórstwa” [Zaręba, 1957, s. 168–169]. Na temat udziału etymologii w opisie budowy słowotwórczej występujących w gwarach „wyrazów o ciekawej, na pierwszy rzut oka zamazanej strukturze derywacyjnej, izolowanych podstawach derywacyjnych, bądź wykładnikach” wypowiedział się także Sławomir Gala [2000, s. 34]. Takie postępowanie w analizie słowotwórczej wyrazów gwarowych implikuje przekroczenie granicy dzielącej synchroniczny i diachroniczny sposób analizy faktów językowych⁴. Synchroniczna analiza słowotwórcza, która w docieraniu do wyrazu motywującego opiera się na „rozumieniu derywatu”, jego pojmowaniu przez współczesnych użytkowników języka, nie zawsze pozwala dotrzeć do wyrazu go fundującego. Zdarza się, że ograniczając się jedynie do parafrazy posłyszanej od informatora, wskazujemy inne niż genetyczne podstawy, ustalone w wyniku wtórnej interpretacji derywatu, tak jak w wyrazie *radło* ‘to, czym się radli; narzędzie rolnicze służące do radlenia’, czy

⁴ O przekraczaniu granicy między synchronią a diachronią w analizie formacji słowotwórczych występujących w gwarach wypowiedzieli się między innymi Jerzy Reichan [1996, s. 194], Sławomir Gala [2006] oraz Irena Jaros [2015c].

rejestrujemy zjawisko wtórnej podzielności wyrazu prymarnie niemotywowanego, na przykład: *magiel* ‘przyrząd lub maszyna do maglowania’ z niem. *die Mangel* [ST], a współcześnie od czasownika *maglować*. Tego typu zjawiska są wprawdzie istotne dla współczesnych gwar, wskazują bowiem na żywe procesy reinterpretacyjne, będące niejako wyznacznikiem słowotwórstwa gwarowego, ale brak refleksji na temat faktycznej drogi powstania czy ustalenia się tego typu leksemów w języku prowadzi do zafałszowania wniosków. Analiza derywatów o zakłóconej motywacji semantycznej, zatartej w świadomości użytkowników, których budowę można rozwiązać tylko dzięki poszukiwaniom podstaw w zbiorach leksykograficznych, mieści się na pograniczu słowotwórstwa i etymologii. Ich interpretacja zmusza do przyjęcia jako uzupełniających się, a nie przeciwstawiających się sobie, metod analizy faktów słowotwórczych – synchronicznej i diachronicznej. Takie postępowanie interpretacyjne pozwala na dotarcie do podstaw motywacji znaczenia wyrazu. Sławomir Gala w odniesieniu do nazw ustalonych w gwarach w trudnej do zdefiniowania cezurze czasowej, często zleksykalizowanych, zaproponował używanie perspektywy chronicznej, „stosownie do warunków wyzyskującej elementy synchronii i diachronii [...], której celem jest odtwarzanie struktury derywacyjnej przez dochodzenie do etymonu, prymarnego wykładnika derywacyjnego” [Gala, 2011, s. 59].

4. PODSUMOWANIE

Specyfika słownictwa funkcjonującego w gwarach, przede wszystkim jego heterogeniczność, polegająca na koegzystencji w systemie językowym wyrazów o różnej chronologii powstania i proveniencji (ogólnopolskiej i gwarowej), powoduje, że fakty słowotwórcze mieszczące się na pograniczu leksykologii i słowotwórstwa należą do wyjątkowo licznych. Przedstawione i omówione przykłady derywatów funkcjonujących w gwarach reprezentują zjawiska, które ściśle wiążą słowotwórstwo z leksykologią, należą do pogranicza tych dwu dziedzin. Charakterystyczne dla semantyki leksykalnej relacje synonimii, polisemii i homonimii zachodzące między wyrazami odnoszą się także do gwarowych leksemów derywowanych. Swoje postaci zawdzięczają procesom o charakterze słowotwórczym: doborom środków formotwórczych o określonej funkcji i łączliwości z tematami słowotwórczymi. Przeprowadzona w artykule analiza wybranych przykładów gwarowych wskazuje, że przesunięcie semantyczne – zasadniczo cechą semantyki leksykalnej – w gwarach można traktować jako właściwość kategorialną. Często znaczenie derywatu oraz jego powiązania z innymi leksemami w systemie jesteśmy w stanie zrozumieć dopiero po dokonaniu analizy słowotwórczej, sformułowaniu parafrazy lub peryfrazy i dotarciu do wyrazu motywującego. Niekiedy rozwiązanie budowy derywatu nie jest możliwe bez wiedzy o jego znaczeniu leksykalnym i genezie. Nie możemy

odkryć źródeł motywacji i zrozumieć procesów derywacyjnych wyrazów funkcjonujących w gwarach, jeśli analizę słowotwórczą ograniczymy do interpretacji czysto formalnej. W postępowaniu analitycznym nieodzowne staje się wykorzystanie narzędzi semantyczno-leksykalnych i etymologicznych, niekiedy nawet wyjście poza system językowy w poszukiwaniu czynników nazwotwórczych.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

Skróty konwencjonalne

- z niem. – z niemieckiego
 nz. czyn. – nazwa czynności
 nz. śr. czyn. – nazwa środka czynności
 s.v. – *sub voce* ‘pod hasłem’
 t. cz. ter. – temat czasu teraźniejszego

Słowniki

- Dor – DOROSZEWSKI Witold, red., 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, t. 1–10, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- EJP – URBAŃCZYK Stanisław, red., *Encyklopedia języka polskiego*, 1994, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- GWJP – GRZEGORCZYKOWA Renata, LASKOWSKI Roman, WRÓBEL Henryk, red., 1998, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- L – LINDE Samuel Bogumił, 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.
- SL – DEJNA Karol, 1974–1985, *Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego (A–B)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, 1974, t. 20, s. 189–277; (C–D), 1975, t. 21, s. 135–290; tegoż, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego (E–J)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1976, t. 22, s. 135–268; (K), 1977, t. 23, s. 147–290; (L–M), 1978, t. 24, s. 149–274; (N–Ó), 1979, t. 25, s. 123–276; (Pa–Por), 1980, t. 26, s. 117–257; (Pos–R), 1981, t. 27, s. 129–281; (Sa–Sy), 1982, t. 28, s. 119–261; (Sz–U), 1983, t. 29, s. 83–233; (W), 1984, t. 30, s. 91–213; (Z–Ż), 1985, t. 31, s. 143–265.
- SŁXVI – MAYENOWA Maria Renata, PEPLÓWSKI Franciszek, red., *Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1966–1994, t. 1–34, Zakład Narodowy im. Ossolińskich,

- Warszawa; MROWCEWICZ Krzysztof, POTONIEC Patrycja, red., 1995–2016, t. 35–37, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Słstp – KLESZCZOWA Krystyna, red., 1996, *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- ST – STADTMÜLLER Karol, STADTMÜLLER Karol, 1936, *Słownik techniczny. Część polsko-niemiecka*, t. 1–2, Lech Dolniak, Poznań.
- SW – KARŁOWICZ Jan, KRYŃSKI Antoni, NIEDŹWIEDZKI Władysław, 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, nakładem prenumeratorów, Warszawa.
- Szym – SZYMCZAK Mieczysław, 1962–1973, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączyckim*, cz. 1–8, Ossolineum, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.

BIBLIOGRAFIA

- BURSKA-RATAJCZYK Beata, 2001, *Wariantywność gwarowych formacji słowotwórczych – współczesność wobec tradycji*, w: K. Wojtczuk, red., *Leksyka a gramatyka w tekście językowym*, Akademia Podlaska, Siedlce, s. 205–222.
- BUTTLER Danuta, 1978, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- DOROSZEWSKI Witold, 1962, *Kryteria słowotwórcze w etymologii*, w: W. Doroszewski, *Studia i szkice językoznawcze*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 227–244.
- GALA Sławomir, 2000, *Słowotwórstwo gwarowe a słowotwórstwo polszczyzny ogólnej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 45, s. 28–36.
- GALA Sławomir, 2006, *Diachronia czy synchronia w badaniach słowotwórstwa gwarowego?*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 51, s. 79–84.
- GALA Sławomir, 2011, *Chronia w słowotwórstwie gwarowym*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 56, s. 57–64.
- GALA-MILCZAREK Beata, 2009, *Budowa słowotwórcza rzeczowników w gwarach piotrkowskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- GRZEGORCZYKOWA Renata, SZYMANEK Bogdan, 1993, *Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej*, w: J. Bartmiński, red., *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, Wiedza o Kulturze, Wrocław, s. 459–476.
- HONOWSKA Maria, 1979, *Ewolucja metod polskiego słowotwórstwa synchronicznego (w dziesięcioleciu 1967–1977)*, Ossolineum, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.

- HONOWSKA Maria, 2001, *Losy polskiego słowotwórstwa w drugim 50-leciu XX wieku*, w: Z. Cygal-Krupa, red., *Studia językoznawcze. Dar przyjaciół i uczniów dla Zofii Kurzowej*, Universitas, Kraków, s. 103–110.
- JADACKA Hanna, 1986, *Synonimia słowotwórcza – perspektywy badawcze*, „Poradnik Językowy”, z. 6, s. 404–412.
- JAROS Irena, 2002, *Zagadnienie wariantywności słowotwórczej na przykładzie nazw środków czynności*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 47, s. 51–70.
- JAROS Irena, 2005, *Mechanizmy przesunięć semantycznych w odniesieniu do kategorii nazw środków czynności*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. 59, s. 160–172.
- JAROS Irena, 2009, *Nazwy środków czynności w gwarach łęczycko-sieradzkich. Studium słowotwórczo-leksykalne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- JAROS Irena, 2015a, *Głos w dyskusji nt. miejsca słowotwórstwa w systemie języka na podstawie faktów gwarowych*, w: E. Wierzbicka-Piotrowska, red., *Dialog pokoleń*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 179–186.
- JAROS Irena, 2015b, *Uwagi o zmianach znaczenia strukturalnego formacji słowotwórczych w gwarach*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 61, s. 29–41.
- JAROS Irena, 2015c, *Między diachronią a synchronią, czyli o metodologii badań słowotwórstwa w gwarach*, w: P. Stalmaszczyk, red., *Metodologie językoznawstwa. Od dialektologii do dialektyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 9–16.
- JAROS Irena, 2016, *Świat zwierząt odzwierciedlony w ludowych nazwach narzędzi i ich części*, w: E. Młynarczyk, E. Horyń, red., *Dialog z tradycją*, t. V: *Językowe dziedzictwo kultury materialnej*, Collegium Columbinum, Kraków, s. 49–59.
- KLESZCZOWA Krystyna, 2000, *Trwałość i zmienność w systemie słowotwórczym*, w: K. Rymut, W.R. Rzepka, red., *Prace Instytutu Języka Polskiego. Studia Historycznojęzykowe III. Rozwój polskiego systemu językowego*, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków, s. 115–122.
- KLESZCZOWA Krystyna, 2003, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- KLESZCZOWA Krystyna, 2005, *Przemiany systemu słowotwórczego*, w: S. Borawski, red., *Rozprawy o historii języka polskiego*, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra, s. 253–290.
- KOWALSKA Anna, 2011, *Apelatywne nazwy miejsc w dialektach polskich. Derywacja sufiksalna*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań.
- KREJA Bogusław, 2002, *Glosy do „Słowotwórstwa języka doby staropolskiej...” pod red. K. Kleszczowej*, w: B. Kreja, *Studia i szkice słowotwórcze 4*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 235–242.
- KURDYŁA Tomasz, 2003, *Pogranicza słowotwórstwa i leksykologii. Problemy interpretacyjne*, „Język Polski”, R. LXXXIII, z. 3, s. 187–193.

- MARCINIAK-FIRADZA Renata, 2013, *Nazwy osobowych wykonawców czynności w gwarach małopolsko-mazowieckiego pogranicza językowego*, cz. 2: *Słownik*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- NAGÓRKO Alicja, 1997, *Miejsce słowotwórstwa w teorii języka*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. LIII, s. 49–61.
- NAGÓRKO Alicja, 1999, *Słowotwórstwo poza słowotwórstwem*, „Prace Filologiczne”, t. XLIV, s. 397–404.
- NAGÓRKO Alicja, 2006, *Zarys gramatyki polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- PASTUCHOWA Magdalena, 2007, *Dlaczego słowotwórstwo leksykalistyczne? Ogląd faktów diachronicznych*, „LingVaria”, nr 2, s. 121–129.
- REICHAN Jerzy, 1996, *Problem syntetycznego ujęcia polskiego słowotwórstwa gwarowego. Zarys koncepcji*, w: B. Dunaj, J. Reichan, red., *Studia Dialektologiczne I*, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków, s. 191–195.
- SIEROCIUK Jerzy, 1991, *W sprawie wariantywności słowotwórczej w gwarach*, w: S. Gajda, red., *Wariancja w języku*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu, Opole, s. 175–178.
- SIEROCIUK Jerzy, 2004, *Niektóre aspekty wariantywności słowotwórstwa gwarowego*, w: M. Imrichová, red., *Slovenčina na začiatku 21. storočia*, Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied, Prešov 2004, s. 24–29.
- SIEROCIUK Jerzy, 2006, *Specyfika wariantywności słowotwórczej w gwarach*, w: J. Sierociuk, red., *Gwary dziś. 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 209–214.
- SKARŻYŃSKI Mirosław, 1999, *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego*, Wydawnictwo Universitas, Kraków.
- SKUBALANKA Teresa, KSIĄŻEK-BRYŁOWA Władysława, 1992, *Wariantywność polskiej fleksji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- SZCZAUS Agnieszka, 2005, *Rzeczownikowe synonimy słowotwórcze w polszczyźnie XVI wieku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- SZCZEPANKOWSKA Irena, 1998, *Nomina attributiva w gwarze łomżyńskiej*, Trans Humana, Białystok.
- ŚWITAŁA-CHEDA Mirosława, 2012, *Słowotwórstwo rzeczownika w gwarze Proboszczewic koło Płocka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- WITKOWSKA-GUTKOWSKA Maria, 1999, *Staropolskie prefiksalne dublety czasownikowe i ich współczesne odpowiedniki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- ZARĘBA Alfred, 1957, *Uwagi o geografii słowotwórczej*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. XVI, s. 165–174.
- ZARĘBSKI Rafał, 2015, *Synonimia słowotwórcza w świetle derywacji z udziałem sufiksów obcych (perspektywa historyczno-językowa)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. LXXI, s. 127–140.

Irena Jaros

O POGRANICZACH SŁOWOTWÓRSTWA I LEKSYKOLOGII – NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH FORM GWAROWYCH

Streszczenie

Autorka omawia zjawiska językowe sytuujące się na pograniczu słowotwórstwa i leksykologii, przede wszystkim semantyki i etymologii, na podstawie derywatów funkcjonujących w polskich gwarach. Prezentowane są przykłady homonimii, polisemii i synonimii derywatów, których interpretacja słowotwórcza i kategoriałna musi uwzględniać ich znaczenie leksykalne. Przedmiotem omówienia są również rezultaty semantycznych przesunięć kategoriałnych (np. nazwy czynności, które stały się nazwami środków czynności: *palenie, regulacja*) oraz nazwy, dla których określenie typu derywacji – semantycznej czy morfologicznej – wymaga arbitralnych rozstrzygnięć (np. nazwy środków czynności typu *lapka, koziołek*). Na pograniczu słowotwórstwa i leksykologii znajdują się także derywaty, których analiza wymaga poszukiwań o charakterze etymologicznym. Są to wyrazy o aktualnie nieczytelnej strukturze, dla których wyrazy motywujące można wskazać na podstawie dociekań etymologicznych, opartych na zbiorach leksykograficznych. W analizie derywatów gwarowych zmuszeni jesteśmy do wykorzystywania narzędzi semantyczno-leksykalnych i etymologicznych, a niekiedy nawet do wyjścia poza system językowy w poszukiwaniu czynników nazwotwórczych.

ABOUT THE BORDERLINE BETWEEN WORD FORMATION AND LEXICOLOGY – BASED ON SELECTED EXAMPLES OF VERNACULAR FORMS

Summary

The author describes linguistic phenomena on the borderline of word formation and lexicology, mostly semantics and etymology, based on the examples of derivatives functioning in Polish dialects. The article presents examples of homonymy, polysemy and synonymy of derivatives whose both derivational and categorical interpretation must take their lexical meaning into consideration. The subject matter of this paper also includes the results of semantic categorial movements (e.g. names of actions which became names of manners of action: *palenie, regulacja*) as well as names in case of which the establishment of their derivation type, whether it is semantic or morphological, requires arbitrary decisions (e.g. names of manners of action such as *lapka, koziołek*). Moreover, derivatives whose analysis requires etymological search are also located on the borderline of word formation and lexicology. They include words with currently vague structure whose motivating words can be indicated through etymological inquiry based on lexicographical collections. While analysing dialect derivatives we are forced to use semantic-lexical and etymological tools and at times even go beyond the language system in search of name-forming factors.

